

“Ferghana medical society” and its activity (late XIX - early XX centuries)

Azizbek BADALOV¹

Andizhan State University

ARTICLE INFO

Article history:

Received January 2021

Received in revised form

15 January 2021

Accepted 20 February 2021

Available online

7 March 2021

ABSTRACT

This article, based on archival materials, periodicals and scientific literature, presents a detailed analysis of the activities of the first medical scientific society “Ferghana Medical Society” in Turkestan, in particular in the Fergana Valley at the initiative of European doctors, in the late 19th - early 20th centuries

2181-1415/© 2021 in Science LLC.

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Keywords:

“Ferghana Medical Society”

Epidemiological diseases

Hospital

Outpatient clinic

Pharmacy

Plague epidemic

Bacteriological laboratory

Medical knowledge.

АННОТАЦИЯ

Мақолада XIX аср охири – XX аср бошларида Туркистон ўлкасида, хусусан, Фарғона водийсида фаолият олиб борган европалик шифокорлари ташаббуси Туркистон ўлкасида ташкил қилинган дастлабки тиббиёт илмий жамияти – “Фарғона тиббиёт жамияти” нинг фаолияти архив материаллари, даврий матбуот ва илмий адабиётлар асосида атрофлича таҳлил қилинган.

Калит сўзлар:
“Фарғона тиббиёт жамияти”
Эпидемиологик касалликлар
Касалхона
Амбулатория
Лазарет
Аптека
Вабо эпидемияси
Бактериологик лаборатория
Тиббий билимлар.

¹ Basic doctorate of Andizhan State University, Andizhan, Uzbekistan

“Ферганское медицинское общество” и его деятельность (конец XIX - начало XX вв.)

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

«Ферганское медицинское общество»
Эпидемиологические заболевания
Больница
Поликлиника
Аптека
Эпидемия чумы
Бактериологическая лаборатория
Медицинские знания

В данной статье на основе архивных материалов, периодических изданий и научной литературы представлен подробный анализ деятельности первого медицинского научного общества «Ферганское медицинское общество» в Туркестане, в частности в Ферганской долине по инициативе европейских врачей, в конце XIX - начале XX веков..

XIX аср охирида Туркистон ўлкаси аҳолисининг ижтимоий-маданий ҳаётида сезиларли ўзгаришлар содир бўлди. Замонавий европача тиббий билимларнинг кириб келиши билан ўлка аҳолиси бир неча асрлардан буён қундалик ҳаётида фойдаланиб келаётган тиббиёт анъаналарининг трансформациялашув жараёни юз берди. Амбулатор ва стационар даволаш муассасалари қурилиб, янгича тиббий билимлар ва технологиялардан фойдаланиш бошланди. Айни пайтда, ўлка аҳолиси ҳам бу янгича тиббий маданиятни аста-секинлик билан қабул қила бошлаган. Даставвал, аҳолининг янги тиббий билимларни қабул қилишида муайян қийинчиликлар юз берган. Лекин, кейинчалик маҳаллий аҳоли европа миллатига мансуб шифокорларининг фаолиятига қизиқиш билдира бошлаган ва тиббий ёрдам сўраб мурожаат қилувчилар сони йилдан йилга ошиб борган.

XIX асрнинг 60-70 йилларида аҳоли учун тиббий хизмат ғоят секин ривожланган. Масалан, 1876 йилда ҳам 1867 йилдагидек Тошкент “янги” қисмида барча аҳолига битта врач ва иккита фельдшер тўғри келган. Шунингдек, 1876 йилда Кўқонда аҳолига тиббий хизмат кўрсатиш учун шифокор ва фельдшер ажратилган, 1881 йилдан эса уезд ва шаҳарга алоҳида биттадан шифокор тайинланган. XIX асрнинг 80-йилларидан бошлаб Туркистон маҳаллий аҳолиси учун шаҳарларда шифохоналар очила бошланди. Ўша давр шароити ва аҳолининг менталитети ҳисобга олиниб, хотин-қизлар ва болалар учун алоҳида амбулаториялар, эркаклар учун алоҳида амбулаториялар очилган. 1883 йилда Тошкентда ўлгадаги дастлабки маҳаллий хотин-қизлар ва болаларга мўлжалланган шифохона очилган бўлса, кейинчалик ўлканинг бошқа шаҳарларида ҳам бундай шифохоналар иш бошлади[1.Б.994-995].

Туркистонда фаолият олиб борган шифокорлар аҳолига тиббий хизмат кўрсатиши амалиёти билан биргаликда илмий тадқиқот ишларини ҳам йўлга қўйганлар. Жумладан, Туркистонда асосий ичимлик суви бўлган ариқ сувлари тадқиқотчилар томонидан ўрганиб чиқилганда мутахассислар бу сув ичиш учун умуман яроқсиз деган хуносага келганлар. 1879 йили доктор Исаков бу сувларда ҳар хил заарли қуртлар ва микроблар, ҳатто ришта эмбриони борлигини ҳамда ишқор элементлари, органик моддалар меъёрдагидан юқори эканлигини

аниқлайди[2.Б.88]. Кейинчалик тадқиқотлар олиб борган бир қатор шифокорлар ҳам ўлkadаги ариқлар ва ҳовузларидағи сувларнинг ҳаддан зиёд ифлосланиб кетганини ва уларни истеъмол қилиш аҳоли соғлиғига жиддий зарап етказишини таъкидлайдилар.

Бундан ташқари Туркистанда аҳоли ўртасида тарқалган эпидемик касалликларнинг хусусиятлари ва келиб чиқиш омиллари, Европа шифокорларига номаълум бўлган афғон яраси (паша хўрда) ва ришта каби касалликларнинг сабаблари ва уларни олдини олиш ҳамда даволаш йўллари, шаҳар ва қишлоқларнинг санитар-гиgienик шарт-шароитлари, аҳоли ҳаёт тарзи ва турмуш шароити ва бошқа масалаларни илмий жиҳатдан ўрганганлар.

Туркистанда кўп йиллар фаолият кўрсатган тажрибали шифокорлар ўлkadаги турли касалликларнинг олдини олиш ва даволаш тадбирлари тўғрисида аҳамиятга молик таклифлар билан чиқишган ва газета саҳифаларида мақолалар чоп этиб туришган.

Ўлkadаги тиббий жамиятларнинг шаклланишига замонавий тиббиётнинг пайдо бўлиши, касалхона, амбулатория, лазарет, аптека сингари тиббий муассасаларнинг барпо этилиши, врачлар ва умуман, тиббиёт ходимлари сонининг ортиб бориши катта таъсир кўрсатган эди. Аҳамиятли жиҳати шундаки, тиббий жамиятларнинг фаолияти, бошқа жамиятлардан фарқли равища, аҳоли орасида кенг ёйилди ва нафақат илмий, балки амалий аҳамият касб этди.

Туркистанда дастлабки илмий-тиббиёт жамияти XIX асрнинг 90-йиллари бошида пайдо бўлди. Дастлабки ана шундай илмий-тиббиёт жамияти 1892 йилда Янги Марғилон (ҳозирги Фарғона) шаҳрида ташкил қилинган “Фарғона тиббиёт жамияти” ҳисобланади. Ўлкада фаолият олиб борган европа миллатига мансуб ташаббускор шифокорлар ўлкасининг тиббиёт соҳасини ўрганишга ғайрат билан ҳаракат қилдилар ва салмоқли илмий натижаларга эришдилар.

1890 йил 31 декабрда Туркистан ҳарбий қисми 15-батальони бош врачи, тиббиёт фанлари доктори Д. Лебедев, Оренбург казак армияси 6-полки бош врачи Добромуслов, Марғилон ҳарбий лазарети врачи Н. Кушеловлар муаллифлигига Фарғона вилояти ҳарбий губернатори номига илтимоснома ёзиб жўнатилган. Ушбу илтимосномада Туркистан ўлкасининг илмий-тадқиқот марказларидан узоқлиги сабабли тиббиёт, айниқса санитария-эпидемиология соҳасига доир масалалар, жумладан, ўлка аҳолиси ўртасида эпидемик касалликларнинг келиб чиқиш сабаблари, ўлкада бундай касалликлар тарқалишининг олдини олиш бўйича зарурий чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва ниҳоят, вилоят аҳолиси ўртасида кўп учрайдиган касалликлар ва уларнинг келиб чиқиш сабаблари, даволаш усусларини илмий тадқиқ этиш заруратидан келиб чиқиб, ўлkadаги шифокорлар ўртасида ўзаро яқин алоқалар ўрнатиш кераклиги таъкидланган. Ушбу эҳтиёжни англаб етган ҳолда, Янги Марғилон шаҳрида (ҳозирги Фарғона) Россиянинг бошқа кўплаб ҳудудларида бўлгани каби тиббиёт жамияти ташкил этишни сўраб, Туркистан генерал губернаторига илтимоснома жўнатишни илтимос қиласидилар. Шунингдек, ушбу тиббиёт жамиятининг Устави Ички ишлар вазири томонидан тасдиқланганлигини, жамиятнинг “Фарғона тиббиёт жамияти” деб номланишини таъкидлаб ўтганлар[3.Б.1-1ор.].

1891 йил 24 декабрда Россия империяси ҳарбий вазири, генерал-адютант Ванновский томонидан ушбу тиббиёт жамиятининг Устави тасдиқланади ва

фаолияти учун расмий рухсат берилади[4.Б.4]. Ушбу Уставнинг 13-моддасига асосан, “Фарғона тиббиёт жамияти” ишини ташкил этиш ва бошқариш раис, раис ўринбосари, котиб, ҳисобчи ва кутубхоначиларнинг зиммасига юклатилган. Жамият раиси ва котиби тиббиёт жамияти ишини бошқаришда доимий равишда фаолият олиб борганлар.

Фарғона тиббиёт жамияти 1892 йилда – вабо эпидемияси даврида очилганлиги сабабли дастлабки йилларда ушбу жамиятнинг бутун фаолияти эпидемияга қарши қурашиш масалаларига қаратилган бўлиб, шу йилда ўтказилган деярли барча йиғилишларида эпидемия билан боғлиқ муаммолар муҳокама қилиниб, аниқ ечимлар таклиф қилинган. Жумладан, вабога қарши дастлабки қураш чораларини ташкил этиш, вабога чалингланларни изоляция қилиш учун алоҳида бараклар қуриш ва уларни махсус анжомлар билан жиҳозлаш, шаҳарни участкаларга бўлиш ва уларга врачларни тақсимлаш масалалари батафсил қўриб чиқилган. 1893 йил баҳорида вабонинг қайтадан қўзғалиши кутилаётганлиги сабабли жамиятнинг эътибори яна шу масалага қаратилиб, бир неча мажлисларда бу масала қўриб чиқилган. Шунингдек, жамият ҳисобидан вабо билан боғлиқ касалликларни эрта аниқлаш имконини берадиган бактериологик тадқиқотлар учун зарур бўладиган ашёларни сотиб олиш мақсадида 300 рубль миқдорида маблағ ажратилган[5.Б.2]. Тиббиёт жамиятининг тавсиясига кўра, вабога қарши қураш чора-тадбирлари бўйича қўлланма ишлаб чиқилиб, ҳар бир шаҳар санитар назоратчилари ҳамда касал юқишининг олдини олишга кўмаклашувчи гуруҳларига тарқатилган. Бундан ташқари, тиббиёт жамияти аъзолари томонидан вабога қарши қураш йўриқномаси ҳисобланган “Вабо ҳақида” номли рисола чоп этилиб, шаҳар аҳолисига бепул тарқатилган. 1904 йилда ўлкага Эронда рўй берган вабо эпидемияси туфайли ушбу рисола бир қатор қўшимча ва ўзгартиришлар билан 1500 нусхада қайта нашр қилинган ва 3 тийиндан сотувга чиқарилган[6.Б.8-9].

1892 йил 12 апрелда тиббиёт жамиятининг тантанали очилиш маросими бўлиб ўтади ва шу кундан жамият ўз фаолиятини бошлади. Фаолиятининг биринчи йилида тиббиёт жамияти таркибини 32 нафар таъсисчи аъзолари ташкил этган бўлса, йиллар давомида аъзолар сони муайян сабабларга кўра, ошиб ёки камайиб турган. 1892 йилнинг ўзида тиббиёт жамиятининг аъзоси Сергей Павлович Подсосов Наманган шаҳрида вабо туфайли вафот этган бўлса, 1894 йилда яна бир аъзо Александр Николаевич Трофимов ҳам вабо қурбонига айланади. Бундан ташқари, Фарғона вилоятидан Туркистон ўлкасининг бошқа ҳудудларига кўчиб кетганлиги сабабли беш нафар таъсисчи-аъзолар тиббиёт жамияти сафидан чиқиб кетганлар. Тиббиёт жамияти фаолиятини қўллаб-кувватлаш ва ривожланишига кўмаклашиш мақсадида доимий аъзолардан ташқари фахрий аъзолар ҳам сайланган бўлиб, дастлабки уч йил ичida 6 нафар шундай аъзолар тиббиёт жамияти фахрий аъзолигига сайланганлар. Бундай фахрий аъзолик унвонига Туркистон генерал губернатори Александр Борисович Вревский, Фарғона вилоятининг ҳарбий губернатори Александр Николаевич Повало-Швыйковский, собиқ ҳарбий губернатор Николай Иванович Корольков, губернатор ёрдамчиси Виктор Юлианович Мединский ва Туркистон ҳарбий-тиббиёт инспектори Иван Петрович Суворовлар сазовор бўлганлар. Кейинчалик, тиббиёт жамиятида энг кўп меҳнат қилган, унинг очилишига ва дастлабки йилларда самарали фаолият қўрсатишига

катта хисса қўшган Дмитрий Иванович Лебедев ҳам бир овоздан тиббиёт жамияти фаҳрий аъзоси этиб сайланган[7.Б.4].

Дастлабки уч йиллик фаолияти давомида тиббиёт жамиятининг жами 25 та мажлиси ўтказилган бўлиб, уларнинг фақат 4 таси маъмурий масалаларга, 21 таси эса илмий муаммоларга бағишиланган. Лекин, тиббиёт жамияти ушбу йилларда бир маромда фаолият кўрсата олмади. Ташкил этилганининг биринчи йилида 10 та мажлис ўтказилган ва унда турли илмий муаммолар таҳлил қилинган бўлса, иккинчи йилда эса фақат уч марта мажлис ўтказилган, холос. Шундан кейин тиббиёт жамияти 14 ой давомида фаолият кўрсатмади. Бунга, бир томондан, кўпгина жамият аъзоларининг бошқа шаҳарларга хизмат сафарига юборилганлиги бўлса, айрим жамият аъзоларининг оиласидан эпидемиологик касалликлар аниқланганлиги туфайли уларнинг ўз уйларидан чиқа олмаганликлари сабаб бўлган[8.Б.3].

1895 йилда Фарғона тиббиёт жамиятида 14 та йиғилиш бўлиб, уларда асосан илмий масалалар кўриб чиқилган. Ушбу йилда тиббиёт жамиятининг жами 45 нафар аъзоси бўлиб, булар 6 нафар фаҳрий аъзо, 36 нафар доимий аъзо, 3 нафар кузатувчи аъзолари эди. Йил давомида тиббиёт жамияти аъзолари изланишлари натижасида 26 та илмий мақола тайёрланган. Мақолаларнинг аксарияти ўлка аҳолиси орасида кенг тарқалган тери касалликлари ва уларни даволаш усуллари масаласига қаратилган. Бундан ташқари ичак касалликлари, уч нафар беморда ўтказилган илдиз чурраси операциялари, гинекологик касалликлар, туфма юрак етишмовчилиги касалликлари бўйича ҳам тадқиқотлар олиб борилган ва илмий мақолалар тайёрланган[9.Б.85-88].

1896 йилда Фарғона тиббиёт жамиятининг таркибида 6 нафар фаҳрий, 33 нафар фаол ва 3 нафар кузатувчи аъзолар фаолият кўрсатган. Шу йилнинг ўзида жамиятда 15 та йиғилиш ўтказилиб, унда 26 та илмий маърузалар ўқилган ҳамда 7 нафар беморни даволаш жараёни ҳамда турли дори-дармон воситалари бўйича тақдимотлар ўтказилган. Ушбу маърузаларнинг 6 таси Фарғона вилоятида мохов касаллиги масаласига, 3 таси дифтерит зардоби масаласига, 12 таси турли кўринишдаги жарроҳлик амалиётларига, 3 таси турли ички ва ташқи касалликлар, биттаси Помир тоғи ёнбағирларидағи ифлосланган ҳавонинг хусусиятлари, биттаси эса Фарғонанинг иқлим шароитини ўрганиш мақсадида “Пошшо ота”да олиб борилган кузатув натижаларидан иборат бўлди[10.Б.16]. Шу йилда тиббиёт жамият томонидан Марғилон ҳарбий лазарети қошида бактериологик лаборатория ташкил қилинди ва Марғилон моховхоналаридаги мохов касаллиги билан касалланган беморларни жойлаштириш мақсадида Марғилон ҳарбий лазаретига зарур бўлмаган эски биноларни тиббиёт жамиятга фойдаланиш учун топширилиши, касалларни даволаш мақсадида зардоб тайёрлаш учун отлар сотиб олишга маблағ ажратилишини сўраб вилоят губернаторига илтимоснома берилган[11.Б.53].

1897 йилда 1896 йилга нисбатан тиббиёт жамияти доимий аъзолари 9 кишига ортиб, 42 нафарга етди. Жами аъзоларнинг сони эса 51 кишини ташкил этди. Шу йилда Марғилон ҳарбий лазаретида ташкил этилган бактериологик лабораторияга мохов касаллигини даволашда ишлатиладиган зардоб тайёрлашда керак бўладиган барча жиҳозлар олиб келинди[12.Б.65].

Тиббиёт жамияти томонидан ўтказилган мажлис баённомаларидан 1898 йилда ҳам унинг самарали фаолияти кўрсатганлигини билиш мумкин. Уларда

ёзилишича, тиббиёт жамияти аъзолари ўзларининг тажрибаларида вужудга келадиган қўплаб умумий тиббий масалалардан ташқари, соф маҳаллий шароитлардан келиб чиқсан ҳолда аҳоли саломатлиги масаласига алоҳида эътибор қаратганлар. Жумладан, мохов касаллиги, ўлкадаги гарнizonларда ҳарбийлар орасида кенг тарқалаётган сифилис касаллиги, маҳаллий аҳоли орасида чечакка қарши эмлаш ишларини ташкил қилиш масалалари тиббиёт жамиятининг алоҳида дикқат марказида бўлди. Вабога қарши курашиб масаласи ҳам жамият аъзолари томонидан ғоят синчковлик билан ўрганилди. Шу сабабли ўлканинг бошқа вилоятларида (Самарқанд ва Сирдарё) шифокорлар ушбу жамият фаолиятига чуқур ҳурмат билан қарай бошладилар ва уларда шундай жамият ташкил этиш ҳоҳиш ва имконияти пайдо бўлди[13.Б.2].

Фарғона тиббиёт жамияти жамғармаси жамият Уставининг 27-бандига асосан, унга аъзо бўлганлик учун тўланадиган 10 рубль ва ҳар йили тўланадиган 5 рубль йиллик аъзолик бадаллари, оммавий маърузалар ва жамият томонидан нашр этилган китоблар савдосидан келиб тушадиган маблағлар ҳамда турли хайрия маблағлари ҳисобидан шакллантирилган[14.Б.4]. Фаолиятининг уч йили давомида Фарғона тиббий жамиятининг жамғармаси 851 рублни (шифокор Г.О. Химрод томонидан биратўла 200 рубль хайрия қилинган) ташкил қилди. Ушбу жамғарма маблағлари турли бактериологик текширув анжомларини сотиб олиш ҳамда китоблар ва даврий газеталарга обуна бўлиш учун ишлатилган[15.Б.13].

1895 йилда тиббиёт жамиятнинг пул мабларлари жами 437 рубль 66 тийинни ташкил қилган бўлса, ундан йиллик хисбот ва йиғилиш баённомаларини нашр эттириш, даврий нашрларга обуна бўлиш, дифтерит зардобини тайёрлаш бўйича олиб борилган изланишлар, лаборатория жиҳозларини тузатиш, илмий изланиш натижаларини даврий нашрларда эълон қилиш ишлари учун жами 223 рубль 52 тийин маблағ сарфланган.

1896 йилда эса Фарғона тиббиёт жамиятининг жамғармаси 1995 йилдан қолган 214 рубль 14 тийин ва йил давомида келиб тушган 171 рубль 73 тийин билан бирга жами 385 рубль 87 тийинни ташкил қилган. Шундан йил давомида 167 рубль 36 тийин сарфланган, 218 рубль 51 тийин кейинги йил учун қолдиқ сифатида қайд этилган[16.Б.52]. 1897 йилда эса, тиббиёт жамиятининг жамғармаси 471 рубль 72 тийинни ташкил қилган бўлса, шундан 270 рубль 32 тийин юқорида кўрсатилган ишларга сарф этилган. Ортган 201 рубль 40 тийин кейинги йилга қолдиқ сифатида қайд этилган[17.Б.65].

Фарғона тиббий жамиятининг баённомалари вилоят бошқаруви нашриётида чоп этиб борилган. Жамиятнинг ўз кутубхонаси ҳам мавжуд бўлиб, 1892 йилда З. Кулешова томонидан тақдим этилган 40 хил номдаги 60 дан ортиқ жилларда жам этилган китоб ва бошқа нашрлар унинг асосини ташкил қилган эди[18.Б.2]. Кейинчалик кутубхона фонди турли манбалар билан бойиб борган. Жумладан, Марғилондаги лазарет врачи Александр Евгеньевич Смирнов ушбу кутубхонага “Шифокор” газетасининг бир неча йиллик жамланмаси ва бошқа тиббиётга доир нашлар жамланмаларини совға сифатида тақдим қилган. Бундан ташқари тиббий жамият аъзолари ҳар йили “Клиник газета”, “Рус тиббиёти”, “Психиатрия архиви”, “Терапия янгиликлари”, “Тиббий кўрик”, “Акушерлик ва гинекология журнали” ва бошқа даврий нашрларга обуна бўлишган. 1896 йилда Янги Марғилон шахрининг шифокори П.К. Янушкевич вафот этгандан сўнг, унинг шахсий кутубхонасидаги

барча китоблар Фарғона тиббиёт жамияти кутубхонаси ихтиёрига ўтказилган[19.Б.182].

1904 йилнинг бошларида Фарғона тиббиёт жамиятнинг кутубхона фондидаги 1155 та китоб, рисола, диссертациялар, жумладан, йиллар давомида тўпланган 40 дан ортиқ рус ва чет эл журналлари жамланмалари мавжуд эди.

“Туркестанские ведомости” газетасининг 1911 йил 26 июлдаги №163 сонида Фарғона тиббиёт жамияти 1910 йилда бир марта ҳам йиғилиш ўзказмаганлиги, ушбу тиббиёт жамиятининг жамғармасидаги 175 рубль 83 тийин маблағ икки йилдан буён ишлатилмай турганлиги, тиббиёт жамияти котиби лавозими собиқ котиб Дранициннинг хизмат жойи Сибирга кўчирилганлиги муносабати билан ҳали ҳам бўш турганлиги ҳақидаги маълумотларни ўқишимиз мумкин[20.Б.3]. Ушбу маълумотлардан холоса қилиш мумкини, “Фарғона тиббиёт жамияти” 1910 йилдан ўзининг фаолиятини тўхтатган.

Дарҳақиқат, Фарғона тиббиёт жамияти ўзининг қарийб йигирма йиллик (1892-1910 йиллар) фаолияти давомида ўлкада тиббиётнинг энг долзарб масалаларига бағишиланган илмий изланишларни олиб борди. Ўлкада фаолият кўрсатган шифокорлар томонидан тайёрланган 160 дан ортиқ мақола ва ҳисоботлар шифокорларнинг тинимсиз ва инновацион изланишлари натижалари ҳақида гувоҳлик беради.

Шуни алоҳида қайд этиб лозимки, Фарғона тиббий жамияти аъзоларининг фаолияти жуда кенг бўлиб, тиббиётнинг турли-туман соҳаларида илмий тадқиқотлар олиб борилган ва ўз даврида ушбу билимлар жамият аъзолари орасида оммалаштирилган. Хилма-хил мавзуларда олиб борилган илмий маърузалар жамият аъзоларининг тинимсиз меҳнати, маҳаллий аҳолига тиббий билимлар тарқатишга бўлган иштиёқи, муҳими, аҳолини тиббий саводли қилиш ва унинг дардини енгиллаштириш борасидаги жонкуярликларидан далолат беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Shadmanova S.B., Badalov A.A. Activities of doctors in the Fergana Valley (late 19th – early 20th centuries)//Academicia: An International Multidisciplinary research Journal. Vol.10, Issue 10, October 2020.
2. Шадманова С.Б. Туркистанда тиббиёт ходимлари ва уларнинг фаолияти (XIX аср охири – XX аср бошлари). – Тошкент, “Nurafshon business”, 2019.
3. Ўзбекистон Миллий архиви (бундан кейин – Ўз МА), И.19-жамғарма, 1/1-рўйхат, 3204-йиғма жилд.
4. Ўз МА, И.19-жамғарма, 1/1-рўйхат, 3204-йиғма жилд.
5. Публичное годичное заседание Ферганского Медицинского Общества 12 апреля 1895 г. // Туркестанские ведомости. 1896. №50.
6. Протокол заседаний Ферганского Медицинского Общества за 1905 г., Н.Маргелан, 1905.
7. Отчёт секретаря о деятельности Ферганского Медицинского Общества за первые три года его существования // Туркестанские ведомости. 1896. №47.
8. Публичное годичное заседание Ферганского Медицинского Общества 12 апреля 1895 г. // Туркестанские ведомости. 1896. №50.
9. Обзор Ферганской области за 1895 год. Г. Нов. Маргелан. Типография Ферганского Областного Правления. 1896.

10. Ўз МА, И.1-жамғарма, 11-рўйхат, 1571-ийғма жилд.
11. Обзор Ферганской области за 1896 год. Г. Нов. Маргелан. Типография Ферганского Областного Правления. 1898.
12. Обзор Ферганской области за 1897 год. Г. Нов. Маргелан. Типография Ферганского Областного Правления. 1899.
13. Протоколы заседаний Ферганского Медицинского Общества за 1897/98 год. Год 6-й. Нов. Маргелан. 1898. // Туркестанские ведомости. 1898. №30.
14. Ўз МА, И.19-жамғарма, 1/1-рўйхат, 3204-ийғма жилд.
15. Лунин Б.В. Научные общества и их прогрессивная деятельность в конце XIX – нач. XX вв. Т.: Изд.во АН УзССР, 1962.
16. Обзор Ферганской области за 1896 год. Г. Нов. Маргелан. Типография Ферганского Областного Правления. 1898.
17. Обзор Ферганской области за 1897 год. Г. Нов. Маргелан. Типография Ферганского Областного Правления. 1899.
18. Отчет казначея и библиотекаря // Протоколы заседаний Ферганского медицинского общества за 1892/93, 1893/94 и 1894/95 г.г. Новый Маргелан. Типография Ферганского областного правления. 1895.
19. Лунин Б.В. Научные общества и их прогрессивная деятельность в конце XIX – нач. XX вв. Т.: Изд.во АН УзССР, 1962.
20. Ферганское Медицинское Общество // Туркестанские ведомости. 1911. №163.